

Sanja ORLANDIĆ (Nikšić)

Institut za crnogorski jezik i književnost

sanja.zizic@icjk.me

JEKAVSKA JOTACIJA U CRNOGORSKIM GOVORIMA

Jekavska jotacija javlja se, u manjoj ili većoj mjeri, u svim ijekavskim govorima. Teritorija koju pokrivaju crnogorski govori gotovo je bez izuzetka ijekavska. Stoga je cilj ovoga rada da, na osnovu dosadašnjih opisa crnogorskih govora, ustanovi teritorijalnu rasprostranjenost te glasovne promjene, kao i dosljednost njenoga vršenja na crnogorskome govornom području.

Ključne riječi: *jekavska jotacija, crnogorski govori*

1. Uvod

1.1. Predmet našega rada jeste jekavska jotacija u crnogorskim govorima i njeni rezultati. Cilj nam je da, na osnovu dosadašnjih opisa crnogorskih govora, ustanovimo teritorijalnu rasprostranjenost te glasovne promjene i dosljednost njenoga vršenja na crnogorskome govornom području.

1.2. Budući da su crnogorski govori ispitani u znatno većem stepenu od govora *na ma kom drugom području u slovenskom svijetu uopšte*,¹ brojne su monografije i naučni radovi o crnogorskim govorima², kojima je pokriveno gotovo cijelo crnogorsko jezičko područje. Korpus našega rada zasnovan je na materijalu iz dosadašnjih ispitivanja crnogorskih govora, a popis monografija i naučnih radova nalazi se u primarnoj literaturi. Zbog ograničenosti obima rada nećemo se zadržavati na nabranjanju teritorija koje su monografijama obuhvaćene. Izvjesne nedoumice ostavljaju naslovi *Dialekat Istočne Hercegovine*³ i *Istočnocrnogorski dijalekat*⁴, pa ćemo samo napomenuti da *Dialekat*

¹ D. Čupić, „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 97.

² Čupić navodi 568 bibliografskih jedinica. Isto, str. 104–127.

³ D. Vušović, „Dialekat Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

⁴ M. Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933–1934.

Istočne Hercegovine obuhvata govor Nikšića sa selima Nikšićke župe i polja, te govor plemena Grahova, Banjana, Golije i Rudina. A monografija *Istočno-crnogorski dijalekat* obuhvata Zetu s Podgoricom i Lješkopoljem, Pipere, Kuče, Bratonožice i Vasojeviće. S obzirom na to da je većina tih govora opisana u 20. vijeku, posebno ćemo se osvrnuti na monografije koje su nastale u ovom, 21. stoljeću.

1.3. Jotacija je stapanje suglasnika *j* s prethodnim suglasnikom u kvalitativno nov glas.⁵ Jekavska jotacija vrši se kad se nepalatalni suglasnici nađu u dodiru sa sekvencom *je* (koja se nalazi na mjestu nekadašnjeg *jata* u kratkim slogovima):

L		lj
N		nj
S		ś
Z		ž
T	+ j(e) < kratko ě =	ć
D		đ
C		ć
B		blj
M		mlj
V		vlj
P		plj

U istorijskoj lingvistici tim suglasnicima dodaju se i grupe *stě* i *zdě* (*Šćepan*, *žđela*)⁶. Mi ih nećemo izdvajati jer smatramo da je u njima realizovana jekavska jotacija suglasnika *t* i *d*, pri čemu su se suglasnici *s* i *z*, poslije izvršene jotacije, našli ispred palatalnih suglasnika *ć* i *đ* i jednačenjem po mjestu tvorbe prešli u *š* i *ž*. Stoga ćemo te i slične primjere tretirati u poglavlju o jotaciji suglasnika *t*, odnosno *d*. Nećemo izdvajati ni grupe *svě*, *dvě* i *cvě*, u kojima je došlo do redukcije sonanta *v*, čime su se stvorili uslovi za jotaciju. Tretiraćemo ih u poglavljima o jotaciji suglasnika *s*, odnosno *d* i *c*, jer su dobijeni rezultati isti.

1.4. O vremenu nastanka jekavske jotacije postoje nesuglasice među jezikoslovcima.

⁵ R. Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, *Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1977, str. 89.

⁶ Vidi: A. Mladenović, „Elementi istorije srpskog jezika“, *Opšta enciklopedija Larousse*, Tom I, Vuk Karadžić – Interexport, Beograd, 1971, str. 423.

Belić smatra da se „novo jotovanje“ izvršilo krajem 17. i početkom 18. vijeka⁷, iz čega proističe da se „jotovanje najmlađe vrste“ vršilo poslije toga.

Drugačijega je mišljenja Vojislav Nikčević koji smatra da je *sprovođenje jekavskoga jotovanja u fiksiranijem položajima bilo omogućeno još od pradžine (...)*⁸, te da se u pisanoj upotrebi *iz objektivnih razloga jekavsko jotovanje nije moglo grafijski iskazivati sve do kraja srednjega vijeka, zapravo dok je crkva kontrolisala ukupnu pismenost*⁹.

Nikčević i Belićevi oprečni stavovi proističu iz drugačijih stavova o *jatu*. Pitanje izgovorne vrijednosti *jata* nije dokazano, kako u praslavenskoj jezičkoj epohi tako ni u staroslavenskoj, te o tome postoje brojne hipoteze. Mi ovde pominjemo dvije: prvu, jer je opšteprihvaćena u serbistici i nju su slijedili autori gotovo svih monografija na kojima se zasniva korpus ovoga rada, i drugu, koju donosi utemeljivač montenegrizike, ona je relativno nova, ali ne manje ubjedljiva od prve.¹⁰

Belić je pretpostavio da je osnovna glasovna vrijednost *jata* u štokavskim jezicima bila nepotpuni diftong *ie*.¹¹ Iz toga diftonga razvilo se *e* (ekavski alternant *jata*), i (ikavski alternant *jata*) i *ije/je* (ijekavski/jekavski alternant *jata*). Te promjene odvijale su se od 13. do 15. vijeka, a najkasnije se razvio alternant *ije/je* - tek pošto je nepotpuni diftong *ie* prešao u potpuni diftong *ie*.¹² Iz svega toga jasno je da su se uslovi za jekavsku jotaciju stvorili tek nakon 15. vijeka. Nikčević smatra da *jat* nikad nije bio glas/dvoglasnik koji se cijepao na reflekske već grafem kojim su bilježene različite izgovorne vrijednosti,¹³ koje su Sloveni s ovih prostora donijeli iz pradomovine.¹⁴ Kako u poljskome jeziku, kao i u izumrlome polapskom za koji Nikčević smatra da je praišvor

⁷ A. Belić, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika I, Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1977, str. 126.

⁸ V. Nikčević, *Crnogorski jezik*, tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 130.

⁹ Isto. str. 135.

¹⁰ Viđeti: Zorica Radulović, *Nova teorija o jat*, Omladinski pokret, god 45, br. 163-164, 1987, str. 37.

¹¹ A. Belić, *nav. djelo*, str. 87. Napomena: Belić koristi sintagmu „naš jezik“, no mi je iz današnje perspektive kao takvu ne možemo upotrijebiti jer na štokavskom jezičkom području postoje četiri jezika.

¹² Opširnije: A. Belić, *nav. djelo*, str. 86-95.

¹³ Ove postavke potkrijepljene su brojnim dokazima, o kojima mi, zbog organičenosti obima rada, nećemo govoriti. Opširnije o tome viđeti: V. Nikčević, *Praišvor, prtotip i praiskon izgovora slovanskog jata – b*, Zbornik četrted međnarodne konferencije *Evropski stroselci*, Ljubljana, 2006. godine, str. 205-224.

¹⁴ „Uzimajući u obzir da se u trouglu Poljske, Ukrajine i Bjelorusije susrijeću, dodiruju i ukrštaju poljski jakavski i jekavski, ukrajinski ikavski i bjeloruski ekavski izgovor slovanskoga izgovora starog grafema *jat*, sve govori u prilog tome da se tu nalazila moguća mnogo sporna slovanska pradomova“ Isto, str. 221.

i prototip crnogorskoga jezika, postoji dvoglasnik *ie* Nikčević u njemu vidi porijeklo crnogorske (i)jekavice. Ako se poznaje ta teorija o *jatu*, onda je jasna Nikčevićeva pretpostavka da za ostvarivanje jekavske jotacije još u prapostojbini nije bilo nikakvih ograničenja osim grafijskih.

1.5. Vrijeme nastanka jekavske jotacije u vezi je s terminima kojima se ta glasovna promjena označava. Uz termin „jekavsko jotovanje“ u literaturi se ustalio termin „najnovije jotovanje“. Belić ga naziva „jotovanjem najmlađe vrste“¹⁵, a ponekad se označava i kao „dijalekatsko jotovanje“¹⁶.

Termini *najnovije jotovanje* i *jotovanje najmlađe vrste* nastali su pod pretpostavkom da je ta glasovna promjena mlađa od „novog jotovanja“. Na neadekvatnost pomenutih termina ukazao je Aleksandar Mladenović, koji je, ispitujući grafiju ćirilskih spomenika u Kotoru, naišao na primjer jekavske jotacije iz 1595. godine. Pod pretpostavkom da se jekavska jotacija vršila istovremeno ili prije nove jotacije, Mladenović zaključuje da *oblik superlativa koji upućuje na to da je ova pojava među sličnima najmlađa, treba izostaviti iz naziva za ovu suglasničku izmenu*¹⁷. Da ne treba hronološki odvajati novu i jekavsku jotaciju, smatra i Branislav Ostojić i navodi da *oba ova jotovanja su već bila gotova u drugoj polovini 16. vijeka*.¹⁸

2. Jekavska jotacija suglasnika *l* i *n*

2.1. Jekavskom jotacijom sonanata *l* i *n* dobijeni su sonanti *lj* i *nj*.

2.2. Kada se suglasnici *l* i *n* nađu u dodiru sa *j*, uvijek se jotuju. Izuzeci u našem jeziku su rijetki, tiču se grupe *n+j* i javljaju se samo u riječima stranog porijekla, npr.: *panjelizam*, *injekcija*, *injunktiv*, *konjunktiv*, *konjugacija*, *konjunktura*, *konjunktivitis* i sl.

Kako su nejotovane grupe *l+j* i *n+j* u crnogorskome jeziku neodržive, ne čudi činjenica da je i jekavska jotacija tih suglasnika dosljedno sprovedena. Rezultati jekavske jotacije suglasnika *l* i *n* jedini su koje priznaje ijekavska norma standardnoga srpskog jezika koja je donedavno važila u Crnoj Gori.

2.3. Da je jekavska jotacija suglasnika *l* i *n* u crnogorskim govorima dosljedno izvršena, pokazaćemo u sljedećem pregledu.

Pivsko-drobnjački govor:

¹⁵ Isto, str. 126.

¹⁶ L. Vujović, „Crnogorski govori“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna–Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, 1956, str. 495.

¹⁷ A. Mladenović, „Javljanje jekavskog, tzv. najnovijeg jotovanja u nekim našim spomenicima“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. VII, Matica srpska, Novi Sad, 1964, str. 158–159.

¹⁸ B. Ostojić, *Istorija crnogorskog književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006, str. 34.

- *ljepota, šljeme; nježan, šnjegovi, šnježanica.*¹⁹

Uskočki govor:

- *mljekar, mlječika, ljeskov, ljeb, ljeporečiti.*²⁰

Govor Pljevalja:

- *ljepota, ljeto, ljeb, ljetos, proljetošnji, voljeti, željeti, potlje, pošlje, koljeno, Pljevlja; Njemačka, Njemac, gnjev, snjegovi, šnjegovi.*²¹

Rovački govor:

- *našljedstvo, nasljednik, šnjegovi, šnježanica.*²²

Crnjički govor:

- *Njemac, šnjegovi, šnjegova, šnjet, pošlje, posljen, posljednji, pošljednje, napošletku, šljepilo, šljepčevi, ožljeda, ožljet, požljeda, požljedu, požljede, šljeć, šljega, šljeglo, šljegli, izljubili se, izljeć, izljegli, š njekima, iz njedara, poslje, posljen, posljednjega, pozljede, izljega.*²³

Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori:

- *ljepota, crnjet.*²⁴

Istočnocrnogorski govori:

- *ljepota, ljeto, proljeće, ljesa, ljekar, ljetnjikovac, ljekovi, lijevač, pljeva, ljekovit, najljepši, ljetovati, željet, voljet, boljet, dolje; Njemačka, njega, nježan, njegovat, šnježanica, šnjegovi, rjeđe snježan, crvenjet, zelenjet, šarenjet itd.*²⁵

2.3.1. U govoru „istočne Hercegovine“, pored primjera:

¹⁹ J. Vuković, „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Beograd, 1940, str. 47.

²⁰ M. Stanić, „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1974, str. 111.

²¹ D. Čupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, CANU, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knjiga 8, Titograd, 1988, str. 87.

²² D. Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. VIII, Matica srpska, Novi Sad, 1965, str. 181.

²³ B. Miletić, „Crnjički govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. IX, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940, str. 334–335.

²⁴ M. Pešikan, „Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XV, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1965, str. 116.

²⁵ M. Stevanović, *nav. djelo*, str. 36.

- *ljeto, ljepota, proljetnji, prolječni, iščiljeti, omiljeti, dolje, željeti, voljeti, mljeti, samljeti, ljevoruk, pljeva, pljeviti; nježan, njega, Njemačka, snježan, šnježan, crvenjeti, zelenjeti*,²⁶

Vušović bilježi i primjere: *njeki, njekizi, njekija, njeaka*, za koje kaže da nijesu osobina toga govora već da su uneseni iz drugih govora.

Govor okoline Kolašina:

- *ljeto, ljetoras, ljetošnji, ljeb, dolje, voljeti, željeti, pošlje, potlje, koljena; šnjegovi, njemački, Njemci*.²⁷

U govoru okoline Kolašina neodređene zamjenice *neko, poneko, nešto, ponešto, neki* te priloge *nekoliko* i *ponekad* nalazimo samo u tome obliku.

Bjelopavlički govor:

- *koljeno, ljepši, lješi, ljeb, ljeto, voljet, voljela, voljelo; Njemačka, snjegovi, zelenjet*.²⁸

I u tome govoru imamo neodređene zamjenice s prefiksom *ne-*: *neko, poneko, nešto, ponešto, neki, nekakvi* i priloge *ponekad* i *nekoliko*.

Kad su u pitanju neodređene zamjenice i prilozi koje smo izdvojili, u istorijskoj lingvistici pretpostavlja se da je došlo do izjednačavanja prefiksalnoga morfema neodređenoga značenja (*ne-*) s morfemom odričnoga značenja (*ne-*).²⁹

2.4. Uz jotovane oblike u govorima Mrkovića i Bihora prisutni su i ekavizmi.

U bihorskome govoru nalazimo primjere:

- *leto, lekovit, proleće, pozelenet, pošarenet, njega, njegovat;*
- *ljeto, ljetina, pocrnjet, pozelenjet*.³⁰

U bihorskome govoru, kako tvrdi Danilo Barjaktarević, ekavski alternant kratkoga *jata* karakteriše govor muslimanskoga stanovništva. Jekavski oblici, a samim tim i jekavska jotacija, javljaju se kod pravoslavaca koji su

²⁶ D. Vušović, *nav. djelo*, str. 11, 25.

²⁷ M. Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, CANU, Posebna izdanja, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 2, Titograd, 1981, str. 68, 96.

²⁸ D. Ćupić, „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977, str. 26.

²⁹ J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio, Uvod i fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1974, str. 80.

³⁰ D. Barjaktarević, „Bihorski govor“, *Zbornik filološkog fakulteta u Prištini*, knj. III, Priština, 1966, str. 46-47.

doselili u te krajeve s područja na kojima je jotacija izvršena.³¹ Barjaktarević navodi i da se oblici *njega* i *njegovati* javljaju samo u tom obliku, no on te slučajeve dodatno ne objašnjava.

U govoru Mrkovića nema primjera u kojima je izvršena jekavska jotacija sonanta *l*, no s druge strane ne nalazimo primjere u kojima je izostala jekavska jotacija sonanta *n*:

- *letos, slego, izlegošē, izlegli, slego, slemen, sleme*;
- *njedro, njedra, njeko, njetko, njeki, njeke, nekoliko, njege, nješto, nječestovi*.³²

2.5. Kako se iz navedenih primjera vidi, jekavska jotacija suglasnika *l* i *n* izvršena je bez izuzetka u većini crnogorskih govora. Dupletni oblici javljaju se u dva crnogorska govora koji djelimično umjesto sekvence *je* u kratkim slogovima imaju *e*.

Jotacija prefiksa *ně-* u neodređenim zamjenicama i priložima nedosljedna je i češće se javljaju oblici s *ne-*. U crnogorskim govorima primjetno je jednačenje suglasnika *s* i *z* po mjestu tvorbe kada se nađu ispred *lj* i *nj*. Ono je najzastupljenije u crmničkome govoru, ali se i u njemu, kao i u ostalim govorima, javljaju naporedo forme u kojima je jednačenje izostalo.

U nekim lokalnim govorima, npr. u govoru Nikšića i okoline, nalazimo jotovan suglasnik *n* i u oblicima koje nije uvažio jezički standard. Kod starijih govornih predstavnika suglasnik *n* je jotovan u pridjevima na *-jen* od imenice *vuna*, npr. *vunjene, suknjene, lanjeni*, a *n* se jotuje i u nekim riječima stranoga porijekla, npr. *tunjel*. U pitanju su vjerovatno analoški oblici.

Iz svega toga možemo zaključiti da je jotacija suglasnika *l* i *n* opštepri-sutna na crnogorskome govornom području.

3. Jekavska jotacija suglasnika *s* i *z*

3.1. Jekavskom jotacijom suglasnika *s* i *z* dobijeni su *ś* i *ž*.

3.2. Glasovi *ś* i *ž* u crnogorskim govorima nastaju i novom jotacijom, pa u dijalektološkoj literaturi, gotovo bez izuzetka, nailazimo na primjere: *śutra, śajan, paši, pašaluk, prošutra, oše, klaše, koži* (ponede *kođi, kožđi*), *kožavina* i sl. Glasovi *ś* i *ž* javljaju se i kao rezultat jednačenja suglasnika po mjestu tvorbe: *ižđeljati, ižđevovati, išćerati, išćetati* i sl.

³¹ D. Barjaktarević, *nav. djelo*, str. 27.

³² L. Vujović, „Mrkovički dijalekat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1969, str. 199.

Ti glasovi prisutni su i u hipokorističkim riječima, najčešće u vlastitim, ali i u apelativnim imenicama, zatim u pridjevima i glagolima: *Gašo, Žala; tašo, duša, bižo; maešan, tanašan; mažuniti, umažuniti se, tašunati* i sl.

O prisutnosti glasova *ś* i *ž* na crnogorskom jeziku području svjedoče i brojni toponimi.³³

3.3. Da li su glasovi *ś* i *ž* opšteprisutni na crnogorskom govornom području i kad se javljaju kao produkt jekavske jotacije, videćemo iz pregleda koji slijedi.

Govor istočne Hercegovine:

- *śedeti, śesti, śedela, śedeo, śela, uśedelica, śedalo, śetiti se, śeći, śekira, prošek, śen, ośenčiti, śever, ośećaj, ośetiti, gušenica, prośed, śeo, śejati, pośejati; ižesti, ižeden;*
- *śeroma, śeroče, śerotinja, kiśeo;*
- *śedok, śedodžba, śedočiti, prośeta, prośetiti, śetovati.*³⁴

Pivsko-drobnjački govor:

- *śekira, śesti, śever, śeknuti, śeme, naśevnica, śera, śerljiv, zaśera, ośećati, prijeśednik i preśednik; ižesti, ižeden, iželica;*
- *kiśelina, kiśelo, śeroma, śeromašan;*
- *śetovati, śet, śedok.*³⁵

Uskočki govor:

- *śera, zaśera, śerljiv, śečevica, śeča, śečivo, śenokos, śeme, śednica, preśeniti, iśeko, saśekli, uśeka, uśeknuti, ośeći, śetva, uśedeti se, śenica, śečina, pośećati se, ośećak, śetiti se, śečenije, śaka, pośetiti, ośetiti, śeli, śedijasma, śeka, suśetiti se, śerkas, śedaj, raśeći, śedište, pośedelica, gušenica, prośed, śedela, priješek, prijeśednik i preśednik, ižesti, iželica, ižede, ižeden, iželi;*
- *kiśela, kiśelo, kiśelica, ukiśeliti, raskiśeliti, śeromag, śeromašan, śeromašica, śeromaština / siromag, siromaština, siromašica, siromaština;*
- *pośetovati, śetovati, śedok, śedočiti, śetencija.*³⁶

Govor Pljevalja:

³³ Opširnije: Vukić Pulević, „Glasovi *ś* i *ž* u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. I, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 75.

³⁴ D. Vušović, *nav. djelo*, str. 9, 11, 17, 18.

³⁵ J. Vuković, *nav. djelo*, str. 17, 29, 32, 45.

³⁶ M. Stanić, *nav. djelo*, str. 67-68, 70, 75, 82, 142.

- *šekira, seme, sednik, sedalo, prešednik, sedeti / sideti, sedi, sedijo, šela, sedela/sidela, sedište; izelica, izeden, izesti.*
- *sedočanstvo, setovati.*³⁷

Rovački govor:

- *sedet, sedeli, sedala, pošećaju se, šekli, zašekli, oševeri, sušed, listošek, košerić, seć, seme; izes, ižešće ga, izeden;*
- *kišelo;*
- *sedočiti, sedoči, sedok, pošedoči.*³⁸

Bjelopavlički govor:

- *ses, sedijasmo, sedela, sedite, pošedak, sedećeš, sednik, sedeći, prešednik, seć, pošećena, šekli, sećaš, preseka, šekira, ošećaj, ošetijo, ošetljiv, setio se, sećaš li se, šera, šerpača, šenokos, šenica, Markovo šenčište, šever, ošerito, ušedelica; izes, izelica, izedi, izela, izeden, izedena, ženica / zenica.*
- *kišeo, kišela;*
- *sedok, pošedočiti, sedočijo, sedočanstvo, sedoci, sedočiti.*³⁹

Crnički govor:

- *bešeda, bešede, gušenica, gušenicu, košerić, košeriće, šever, ševera, šejat, šejano, še, uše, ušejano, ušev, uševi, seme, semena, šen, šenka, sednut, šest, sedet, sedim, sedi, sedimo, sedi, sedio, sedeli, sedela, šedak, šedasmo, sedeli smo, sete, sedeći, sednik, sednica, prišednik i prešednik, prešednika, sušed, ušedelica, šetit se, ošetit, šećam se, ošećat, seć, šećem, šeka, šekli, šekira, obašeć, ošeć, pošeć, pošećem, pošekok, pošeće, pošeci, pošeka, pošekli, prešeć, prešeće, preseka, prešećen, presekni, prešek / priješek, Preseka, rašekosmo; izest, izedok, izede, izedosmo, izela, izeli;*
- *kišela, kišelo, kišeloga;*
- *sedok, sedoka, sedoci, sedoke, sedodžba, povedočili, šesan/svjesan.*⁴⁰

Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori:

- *seć, šekira, ses, šenokos, šen, šever, seme, šenjat, šera, šetit se; izes;*
- *kišeli;*

³⁷ D. Čupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, str. 85-86.

³⁸ D. Petrović, *nav. djelo*, str. 165, 178.

³⁹ D. Čupić, *Govor Bjelopavlića*, str.28, 30, 44-45, 55.

⁴⁰ B. Miletić, *nav. djelo*, str. 253, 344-345.

- *śedok, śedocić, śetovati, śetan, svjesan*.⁴¹

Govor okoline Rijeke Crnojevića:

- *śekira, śečivo, śeme, pośeka, kośerina; izede, izedoše;*
- *kiśelo*.⁴²

Istočnocrnogorski govori:

- *śeme, śekira, Śenica, beśeda, uśeđelica, śeć, beśedit, śednik, śedi-šte, śenka, śever, śecanje, śetit se, ośetit, zaśej, raśej, pośej, ośe-njat, ośetljiv, ośećak, ośećanje, opśena, uśev, uśeka, suśed, suśestvo, guśenica, zaśen, zaśeda, śen, izes, izede;*
- *kiśelica, ukiśelit;*
- *śedok, śedochanstvo, ośedocić, pośećit, śedocić, śetovat*.⁴³

3.3.1. Govor okoline Kolašina:

- *śednik, śeđet, śeđeli, Śekirice, Preśeka, Śenokosi, śemenjak, teškośe-nas, lakośenas, śera, śerljiva, śeme, śednica, preśednik, śekira, uśe-đela se, śednaćit, śever, ośeverilo, prośenilo, śekirava, śenit, śena-rit, śenjak, śerogošte, śerkas, śerpača, śerpati, śerpić; izele, izelica, izes, izeli, izela;*
- *kiśelina, kiśela, kiśelica;*
- *ośedoci, śedoci, śedocić, śedochanstvo, śetovati, śetovanje*.⁴⁴

U tome govoru nalazimo nejotovane forme: *sjenica, Sjenica, sjenička rasa*, koje se javljaju uporedo s ekavskim: *senica, Senica, senička rasa*. Međutim, nijesu u pitanju regresivni oblici, već su *književne forme rezultat novijih uticaja*.⁴⁵ Mato Pižurica, iz čije monografije navodimo primjere za govor okoline Kolašina, ne obrazlaže sintagmu „noviji uticaji“, no nije teško pretpostaviti da se pod njom podrazumijeva uticaj doskorašnjega standardnog jezika.

3.3.3. Bihorski govor:

- *beseda, sever, severac, usedelica, izes, izede, izelica; śever, śekira, ižeša, izelica*.⁴⁶

⁴¹ M. Pešikan, *nav. djelo*, str. 110.

⁴² D. Petrović, *Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića*, Zbornik za jezik i književnost, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 62.

⁴³ M. Stevanović, *nav. djelo*, str. 34–35.

⁴⁴ M. Pižurica, *nav. djelo*, str. 68, 70–71, 87, 96.

⁴⁵ Isto, str. 96.

⁴⁶ Danilo Barjaktarević, *nav. djelo*, str. 47.

Stanje u bihorskome govoru kad su u pitanju ti suglasnici isto je kao kod suglasnika *lj* i *nj*, odn. ekavski oblici javljaju se kod muslimana, dok se *ž* i *š* sreću samo kod pravoslavnih⁴⁷. Neјotovane forme, kao što smo videli, nijesu zabilježene.

3.3.4. U mrkovićkom govoru, pored češćih јotovanih formi, mogu se čuti i neјotovane:

- *gušenica, košerić, sever, šidet, šeđenje, sedim, sedimo, šideo, seđeo, šiđaše, seđaše, seđela, šest, seo, seni, sedi, sednica, prešednik, šat, sem, semo, šijemo, seme, semen, sekira, šeć, šetit se, šecaju; izest, izede, ižećeš, izedoše, izeli;*
- *kišelo;*
- *šedočit, šjedoče;*
- *šjedio, sjemen, sjednik, sjedi, izjede, izjedu, izjedi; sekira.*⁴⁸

3.3.5. U fonološkim opisima govora⁴⁹ Radovića, Reževića (Dragoljub Petrović), Gorana (Dragoljub Petrović i Drago Čupić), Nјeguša i Golubovaca (Dragoljub Petrović i Pavle Ivić) u konsonantskome sistemu takode se konstatuje prisustvo suglasnika *š* i *ž* koji su dobijeni novom i jekavskom јotacijom.

3.3.6. U izvještaju o ispitivanju krtolskoga, mulјanskoga i grbalјskoga govora Radomir Aleksić ističe da je odlika mulјanskog govora izgovor glasa *š* i *šj* mјesto *sj* i navodi primјere: a) *šekiru, šekirom, gušenica, šutra, prekošutra*; b) *šjekiru, gušjenica, šjed*; pored tih javljaju se i: a) *šeme, seđeći, šutra, sekira, prekošutra*; b) *sjeme, gusjenica, posjeko, sjekirom*⁵⁰.

U izvještaju o ispitivanju govora Paštrovića nalazimo da je suglasnik *s* ispred *jata* redovno јotovan.⁵¹

3.4. U opisanim govorima izdvojili smo oblike u kojima se јavlja tzv. sekundarna iјekavica. Takvi su primјeri: *šeroma, šeromašan*, koji se јavljaju i u oblicima sa *i*: *siroma, siromašan*. Teško bi se mogla prihvatiti tvrdnja Jovana Vukovića da su ti oblici nastali tako što *stranci neprirodnije izgovaraju našu kombinaciju sa r; a onda taj neprirodan izgovor prihvate i domaći lјudi*.⁵²

⁴⁷ Isto, str. 40.

⁴⁸ Luka Vujović, *nav. djelo*, str. 198.

⁴⁹ *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 223–253.

⁵⁰ R. Aleksić, „Izvještaj o ispitivanju govora krtolskog, mulјanskog i grbalјskog“, *Glasnik Srpske akademije nauka*, knj. V, sv. 2, Beograd, 1953, str. 337.

⁵¹ R. Aleksić, „Izvještaj o govoru Paštrovića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sveska VI, Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1939, str. 19.

⁵² J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, str. 81.

Primjere tipa: *kišelina*, *kišela/kišelo*, *ukišeliti* i sl. ne nalazimo u drugačijem obliku.

3.5. Od stsl. glagola *sějati* fonetskim putem dobijamo oblik *sijati*, jer *ě* ispred *j* daje *i* u ijekavskim govorima. Međutim, u crnogorskim govorima nalazimo oblik *šejati*. Danilo Vušović smatra da je u pitanju analoški oblik (<*šeme*>).⁵³ Riječ je zapravo o izuzetku od glasovne promjene *je* (<*ě*> + *j* > *i*, koja nije neobična u crnogorskim govorima (*viđeo*, *šeđeo*; *vjejati*, *grejati*).

3.6. Posebno se osvrćemo i na stsl. glagol *sěděti*, jer je u osnovi imao *jat* u dva susjedna sloga. On se, kako smo videli, u crnogorskim govorima javlja u obliku *šeđeti* (često i u obliku *siđeti*). Normirani oblik *sjedjeti* u crnogorskim govorima je nepoznat. Oblik *sjedjeti* nepoznat je i u dubrovačkom govoru, u kojemu se jekavska jotacija uglavnom ne vrši, a taj govor, tj. *izgovor govora gde toga* (jekavske jotacije) *nema uzet je za književni jezik*⁵⁴. Postavlja se pitanje će se čuati oblik *sjedjeti*? Odgovor na to pitanje dao je Milan Rešetar: (...) *ja ostajem pri svojem mišljenju da su dubrovački siđet i -viđet (u pripovijet itd.) jednostavni ikavizmi nastali vrstom disimilacije oba sloga koji sadrže ě (stoga i sjediti, [pripo]vjediti). Jekavski oblik šeđet uobičajen je kako u Ozri- nićima tako i u Dobroti (Boka) i ja ga posebno pominjem, jer je, ako se ne va- ram, oblik sjedjeti bio poznat samo iz Daničićevih djela, koji ga je obrazovao za savremeni književni jezik upravo prema staroslovenskome sěděti. Dijalekat Prčanja riješio se glasa ě tako što je prihvatio jedan drugi infinitivni nasta- vak: sjeđat-sjedim.*⁵⁵

3.7. U ovaj pregled uvrstili smo i primjere u kojima je došlo do redukcije sonanta *v*, čime su se stvorili uslovi za jekavsku jotaciju, pa u crnogorskim govorima nailazimo na imenice: *šedok* i *šedodžba* i na glagole: *šedočiti* (i od njega složene glagole) i *šetovati* samo u jotovanim formama. U crmničko- me govoru naporedo se javljaju oblici *šesan* i *svjesan*, a u starocrnogorskim, srednjokatunskim i lješanskim govorima Mitar Pešikan bilježi samo *svjesan*. Primjere tipa: *svječica*, *svjetovni*, *nesvjestica* nijesmo izdvajali jer u njima nije došlo do gubljenja suglasnika *v*, pa samim tim nije bilo ni uslova za jotaciju. Vušović izdvaja i primjere *prošeta* i *prošetiti*.

3.7. Iz pregleda smo videli da je jekavska jotacija suglasnika *s* i *z* izvršena bez izuzetka u većini crnogorskih govora. Na crnogorskome govornom području nemamo govore u kojima su prisutne isključivo nejotovane forme. De su zabilježene (u primorskome pojasu), javljaju se uporedo s jotovanim oblicima. Glas *ž* je manje frekventan od glasa *š*, no ipak je njegovo postojanje

⁵³ D. Vušović, *nav. djelo*, str. 9.

⁵⁴ A. Belić, *nav. djelo*, str. 113.

⁵⁵ M. Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010, str. 119.

registrovano na cijeloj teritoriji. Stoga možemo zaključiti da su suglasnici *ś* i *ž* kao produkti jekavske jotacije opšteprisutni u crnogorskim govorima.

Često se postavlja pitanje da li su *ś* i *ž* fonemi ili alofoni. Dijalektolozi ih uglavnom nazivaju fonemima: *Stvaranjem fonema ś i ž (čiji razmeštaj, doduše, nije tako slobodan kao kod drugih konsonanata: nema ih naprimjer u finalnom položaju) uklonjena je neravnomernost između afrikata i odgovarajućih konstriktiva: s ś š / z ž ž / c ć č / (3) đ dž*⁵⁶; *I u ovim govorima konsonantski sistem je proširen prisustvom fonema ś i ž, nastalih t. zv. novim i najnovijim jotovanjem (...)*⁵⁷; *Pored ostalog dolazi u oba dijalekta do pojave novih fonema ś i ž, koje se javljaju u rezultatima novog jotovanja (...)*⁵⁸. U vezi s tim pitanjem interesantna su mišljenja Draga Ćupića. Pomenuti dijalektolog je 1977. godine smatrao da je riječ o fonemima. Osvrćući se na riječi Dalibora Brozovića da se *ś* i *ž* javljaju samo ispred *ć* i *đ*, te da su samo pozicione varijante fonema *ś* i *ž*, Ćupić tvrdi: *Premda je istina da se ś i ž javljaju ispred ć i đ, ova se konstatacija ne može prihvatiti, i to ne samo za bjelopavlički već i za druge ijekavske govore u kojima su ova dva suglasnika sastavni dio fonološkog sistema*⁵⁹. U radu iz 1988. godine Ćupić je djelimično promijenio mišljenje: *(...) javljaju se ś i ž, kao konsonanti koji u nekim onomastičkim jedinicama imaju vrijednost samostalnih fonema, inače su alofonskog karaktera*⁶⁰. Trinaest godina nakon toga Ćupić tvrdi da ti glasovi *ne čine tzv. foneme*⁶¹, odnosno prihvata tvrdnju koju je sam opovrgao 1977. godine.

Sudeći po tome, pitanje da li su *ś* i *ž* foneme riješeno je kad je u pitanju fonologija, no nije kad je u pitanju ideologija. Stoga se na tome nećemo zadržavati jer fonemi *ś* i *ž* zadovoljavaju kriterijum minimalnoga para u opoziciji *senka* : *Senka* (žensko ime), *ženica* : *ženica*.⁶²

4. Jekavska jotacija suglasnika *t* i *d*

4.1. Jekavskom jotacijom suglasnika *t* i *d* dobijeni su *ć* i *đ*.

4.2. U istočnocrnogorskim govorima nema izuzetaka:

⁵⁶ P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod u štokavsko narječje)*, Štamparsko preduzeće „Kosta Šokica“, Novi Sad, 1956, str. 133.

⁵⁷ Isto, str. 160.

⁵⁸ M. Jovanović, *Dijalektologija*, Skripta za studente Studijskog programa za srpski jezik i književnost, Nikšić, 2005, str. 56.

⁵⁹ D. Ćupić, *Bjelopavlički govor*, str. 46.

⁶⁰ D. Ćupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, str. 83.

⁶¹ D. Ćupić, Egon Fakete, Bogdan Terzić, *Ne postoji poseban crnogorski jezik*, potpisan inicijalima D.Ć., *Slovo o jeziku*, Jezički poučnik, knj. druga, Partenon, Beograd, 2002, str. 21.

⁶² Milorad Nikčević, *Fonemi ś, ž, 3, ć, đ u crnogorskom standardnom jeziku*, Zbornik sa naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 107.

- *ćeskota, ćeskoba, počera, ćerat, išćerat, proćera, ćešit, ućešiti, vr-ćet, osiroćet, lećet, žućet, prokćelo se, bukćet, razbukćet;*
- *đed, đeca, đevojka, đe, đede, nigđe, niđe, ovđe, ovođe, viđet, sti-đet se, blijeđet, šeđet, neđelja, đever, đetelina, šteđet, đekoji, đešto, đedrago, izđenut, sijeđet, viđet, sviđat se, đeljaše, đegoj, dogrđet, zađes, ođenut, zađevica, đetinstvo.*⁶³

4.3. U ostalim crnogorskim govorima javljaju se izuzeci; u kojoj mjeri – videćemo iz pregleda koji slijedi.

4.3.1. Govor istočne Hercegovine:

- *ćerati, ćešiti, proćerati, ućešiti, lećeti, prolećeti, ćeo, šćeo, počerati, počera, žućeti, Šćepan, osiroćeti;*
- *đedovi, đevojka, đever, đeca, đe, šeđeti, đeljati, odenuti, stiđeti se, viđeti, đetelina, ođe, međed, Međedovići.*⁶⁴

Vušović bilježi primjere: *tjeme* i *tjelesni*, u kojima nije izvršena jotacija i konstatuje da ti slučajevi nijesu narodnoga karaktera već da su *uneseni knji-ževnim putem*⁶⁵.

4.3.2. Pivsko-drobnjački govor:

- *ćerati, lećeti, šćeti, šćela, šćak, šćasmo;*
- *đevojka, đetelina, viđela, siđeti, siđek, siđela, vredeći, ponedelnik, usiđelica, đesti, smrđeti, neđelja, međed.*⁶⁶

Kad je u pitanju nejotovana grupa *tj*, Vuković navodi primjere: *tješiti* i *tjelesni*. Što se tiče grupe *dj*, izuzetak je imenica *djelo*, mada se javlja i u joto-vanoj formi u izrazima: *krvno đelo* i *izaći će đelo na viđelo*.⁶⁷

U tome govoru prilog za mjesto *đe* javlja se uvijek u tome obliku. Pri-lozi *ovđe* i *onđe* javljaju se u oblicima *ođe/vođe* i *nođe/onđe*. U ševernijim drobnjačkim selima Vuković bilježi *ovde* i *onde*.⁶⁸

4.3.3. Uskočki govor:

- *ćerati, počerati, doćerati, naćerati, ućerati, prećerati, zaćerati, šće-rati, vrćeti, zavrćeti, uvrćeti, privrćeti, zapovrćeti, opušćeti, ožućeti, žućeti, požućeti, lećeti, polećeti, prilećeti;*

⁶³ M. Stevanović, *n. d.*, str. 35.

⁶⁴ D. Vušović, *n. d.*, str. 15, 16.

⁶⁵ Isto, str. 15.

⁶⁶ J. Vuković, *n. d.*, str. 17, 34, 44, 49, 68, 73.

⁶⁷ Isto, str. 44.

⁶⁸ Isto, str. 18.

- *devojka, ded, detelina, đeljati, dedovina, dečina, podetiniti, đetić, devojčica, đever, dešo, đeverovati, zastideti se, videti, detinja, guđeti, razguđeti, opovideti, zavideti, uvideti, izvideti, Neđeljko, đeljati, đe, deđe, pođeđe, neđe, niđe, đekad, pođeđkad, dešto, dekoji, pođeđkoji, deko, pođeđeko, pođeđšto, đelo, deгда, đeljotina, viđelo, Neđeljko-vić, ponedeljnik, kuđelja, sviđeti se, bažđeti, seđeti, neđelja, đesti, žđetna, žuđeti, đetinjak, stiđeti se, ođeđa, smrđeti, uđesti, uđela, uđenuti, pošeđelica, ušeđelica, viđelica, pođeđe, poneđe, zabažđeti, nadenuti, zađevojčiti se, đevovati, siđeti, zadenuti, đetinstvo, đetinji-ti, našeđeti se, ođenuti, ođeđen, ođesti, devojčica, izđeđeti, izđenuti, priviđeti se, izbliđeđeti, ođelo, vredeđeti, vrijeđeti, međeđ.*⁶⁹

U uskočkome govoru jekavska jotacija nije zahvatila riječi *tjeme* i *tjelesni*, koje se javljaju i u ekavskome obliku, dok se oblici *tjeskoba* i *ćeskoba* javljaju uporedo.⁷⁰ Kad je u pitanju nejotovana grupa *tj*, Stanić ističe i novounesenu riječ *zaktjev*.

Primjere s nejotovanom grupom *dj* nalazimo u riječima: *djelovi* i *udjela* (*udio*), dok se *djelo* javlja uporedo sa *đelo*.⁷¹

Prilog za mjesto *ovđe* javlja se i u tome obliku i u obliku *ođe*. Govoreći o ekavskome uticaju na uskočki govor, koji je izvršen preko novina, radija, knjiga i udžbenika, Stanić konstatuje da se u uskočkom govoru mogu čuti i oblici *ovde* i *književno* i *knjiško ovdje*.⁷²

4.3.4. Govor Pljevalja:

- *ćerati, polećeti, Šćepandan;*
- *devojka, ded, detelina, đesti se, niđe, zađevica, uđenuti, neđelja.*

U govoru Pljevalja uporedo se javljaju oblici *ćeskobno* i *tjeskobno*, *Sućeska* i *Sutjeska*, dok su riječi *tjeme* i *tješnji* poznate samo u tome obliku.

Izuzeci koji se tiču grupe *dj* javljaju se u primjerima: *djela, odijelo, djelovi*.⁷³

4.3.5. Govor okoline Kolašina:

- *ćerat, počera, učerati, polećet, šćerali su, proćero, doćeravo, lećeti, užućelo, šćeti, šćela, šćeli, (ako) uzašćene, Šćepan, Šćepanović;*

⁶⁹ M. Stanić, *n. d.*, str. 67–68, 107–108.

⁷⁰ Isto, str. 111.

⁷¹ Isto, str. 107.

⁷² Isto, str. 76.

⁷³ D. Čupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, str. 83, 86–87.

- *ded, devojka, đeljati, nedelja, ponedjeljnik, đe, node, svuđ, ođedit, šedet, ođelo, poluđela, zađeli smo, đesti, đetelina, đeca, đetinstvo, đetinit, đedovina, kuđelja, međed, međedina, međedas, međedi, ođe.*⁷⁴

I u govoru kolašinskoga kraja prisutno je kolebanje u primjerima tipa: *ćeskoba* i *tjeskoba*, *ćeskobno* i *tjeskobno*, *ćešit* (*ćešenje*), *ućešiti* i *tješit*, *utješiti*. U novim riječima grupa *dj* ostaje nejotovana: *zđjela, odjeljenje, sudjelovati*. Imenica *djelo* javlja se uglavnom u tome obliku (*đelo* je zabilježeno samo u poslovičnome izrazu).⁷⁵

4.3.6. Rovački govor:

- *naćerao, poćeraju, išćerati, ne šćeli, ne ćešila se;*
- *đevojka, đeca, đeverima, đed, viđeli, đe, međed, Međedi, ođe, ođen.*

Petrović ističe da nije zabilježio nejotovane oblike *tješiti* i *djelo* te da je jedini izuzetak *odijelo*, koji se javlja uporedo s *ođelo*.⁷⁶

4.3.7. Bjelopavlički govor:

- *ćeram, ćeraš, ćera, poćerati, išćerati, prećerat, proćerat, doćerat, šćela, ćeli, ćaše, lećeli, poleće, polećeli su, lećela, dolećet, ćešit, vrćeti, ćeskoba;*
- *đeca, đeteta, đed, prađed, đevojka, đe, đe gođ, nigđe, igđe, niđe, neđe, ođeven, nedelja, kuđelja, poneđenik, međed, međeđe, Međeđe, međedina, ođe, onoden.*

U bjelopavličkome govoru leksem *ćeskoba* nalazimo samo u tome obliku, dok se u komparativu pridjeva *tijesan* ne vrši jotacija – *tješnji*. Imenica *tjeme* je nepoznata.

Odstupanje od jotacije suglasnika *d* nalazimo u primjeru *odjeljenje*.⁷⁷

4.3.8. Crmnički govor:

- *razbukćelo, vrćeli, žućele, lećet, lećele, osiroćela, ćerat, ćeram, ćera, ćerali, išćerali, oćeraj, poćerali, poćera, poćere, prećerat, prećerasmo, prićerali, proćeraše, ućerati, ćeskota, ćeskočno, ćešit, ćešili, ušućeše, ušućesmo, Ćepan, Ćepana;*
- *blijedet, viđet, viđeli, viđe, viđelo, vređelo, dogrđeli, đe, đešto, onđe, onđen, onđena, đever, đevojka, đed, đedo, prađed, đelo, đela, nedelja, ponedjeljnik, nađene, ođenut, ođelo, uđenut, uđest, đetelina,*

⁷⁴ M. Pižurica, *n. d.*, str. 68, 90, 95.

⁷⁵ Isto, str. 95.

⁷⁶ D. Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora“, str. 176–177.

⁷⁷ D. Čupić, *Govor Bjelopavlića*, str. 26, 28, 30, 54–55.

deteta, detinja, deca, dečko, zađeva, kuđelja, stidele se, štedel, vređelo, vrijeđelo, meded, ođe, ođen;

U crmničkome govoru, kad je jotacija suglasnika *t* u pitanju, nalazimo izuzetak u primjeru *tjelesina*, koji se javlja uporedo s ekavskim oblikom, dok se *ćelesina* čuje rjeđe.

Nejotovani suglasnik *d* nalazi se u genitivu množine imenice *djelo*, ali se uporedo javlja i u jotovanoj formi *đela*. Uz češće oblike *đelić, đelića* prisutni su i ekavizmi: *delić, delića*.⁷⁸

4.3.9. Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori:

- *ćerat, đeljat.*

Pešikan u poglavlju o jekavskoj jotaciji navodi svega dva primjera za te suglasnike, uz konstataciju da se oni uvijek jotuju, te da se uticaj standardnoga jezika na produkte jotacije ne zapaža.⁷⁹

4.3.11. U bihorskom govoru, kao i kod suglasnika iz prethodnih poglavlja, uz jotovane jekavske oblike prisutni su i ekavski:

- *ćerat, počera, đed, dedovina;*
- *teranje, potera, ded, dedovina*.⁸⁰

4.3.12. U mrkovićkome govoru pored jotovanih oblika:

- *ćerat, ćeraj, išćerali, ćeskota, kćet, kćeo;*
- *viđet, viđek, đe, niđe, kuđe, svuđe, njeđe, đever, đevojka, đet, detelina, đetić, đetište, deca, kuđelja, nedela, oder, ođen, odera, šedet, šeđenje,*

prisutni su i ekavski oblici: *terat, teraj, isterali, ktet, kteo, zadieli, zadeli, viđek, videli, de, dever, deca*. Zabilježen je i regresivni oblik glagola *tjerati*.⁸¹

4.4. Jekavska jotacija suglasnika *t* i *d* izvršena je na cijelome crnogorskom govornom području. Izuzeci koji se javljaju ograničeni su na određene leksičke jedinice, kao što su: *tjeme, tjelesni, tješnji, djelovi, odjeljenje, zdjela* i sve one su unesene iz tzv. književnoga jezika. U ispitivanjima govora koja su rađena početkom 20. vijeka nalazimo *ćeskoba* i *ćešiti* samo u tome obliku, što nas navodi da zaključimo da je pod uticajem unesenih riječi i ijekavskoga standarda srpskog jezika došlo do dejtizacije tih leksema. Da je i imenica *djelo* pretrpjela noviji uticaj, svjedoči postojanje jotovanoga oblika *đelo* u po-

⁷⁸ B. Miletić, *n. d.*, str. 251, 345–346.

⁷⁹ M. Pešikan, *n. d.*, str. 110.

⁸⁰ D. Barjaktarević, *n. d.*, str. 46–47.

⁸¹ L. Vujović, *n. d.*, str. 197–198.

slovičnim izrazima. Regresivnih oblika nema izuzev glagola *tjerati* u govoru Mrkovića.

Primjeri kao što su *međed*, *Međedovići*, *međedina*, *međedas*, *međedi* nastali su jotacijom suglasnika *d* nakon gubljenja sonanta *v*.

4.5. U prilogima za mjesto *ovđe* i *onđe* riječ je o sekundarnoj ijekavici. Dio koji se dodaje zamjeničkoj osnovi *ov-* po porijeklu je stara partikula *de*, pa se pretpostavlja da su oblici *ovđe* i *onđe* nastali analogijom prema prilogima koji su se završavali zamjenom *jata*.⁸²

4.6. Na kraju ovoga odjeljka, donosimo stav Josipa Hamma, koji daje novo gledište u vezi sa stavom da su *ć* i *đ* nastali jekavskom jotacijom, za koje su se stekli uslovi tek poslije 15. vijeka. On, naime, kaže: *Što se crnogorsko-ga *tě, dě > će, đe tiče, ja mislim da je tu na dioklicijsko-zetskom području moglo dolaziti do sukobljavanja dviju tendencija, dviju smjerom i podrijetlom neovisnih, heterogenih artikulacija: zapadne suglasničke i istočne samoglasničke. One su tek zajedno dovodile do toga da je palatalni ploziv zajedno sa ě davao će, đe a ne *tje, *dje (...) kao drugdje na jekavskom području gdje toga ploziva nije bilo. Cio proces bi, prema tome, bio običan, fonetski i alofonski, s pojačanjima u prvom dijelu i u skladu s isofonskom linijom koja se preko Stare Crne Gore protezala do područja na kojem je plozivno (dorzalno) t', d' bilo obična, u sistemu dobro motivirana, normalna pojava. Ovako bi se, uzgred govoreći, u malo riječi, mogla predočiti i objasniti ova pojava koja crnogorskim govorima daje poseban značaj i posebnu draž.*⁸³

5. Jekavska jotacija suglasnika *c*

5.1. Jekavskom jotacijom suglasnika *c* dobijen je suglasnik *ć*.

5.2. U većini crnogorskih govora primjetna je dosljednost vršenja te glasovne promjene i kad je suglasnik *c* u pitanju. Tome u prilog ide činjenica da nijesu zabilježeni izuzeci u sljedećim govorima:

pivsko-drobnjačkome:

- *ćelokup, ćedilo, ćepavica, ćepčić, ćepada*;
- *Ćetko, ćetna, ćetonja*;⁸⁴

istočnocrnogorskome:

- *ćepanica, ćedilo, ćevčica, ćelokupan, ćepkat*;

⁸² J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, str. 79.

⁸³ Josip Hamm, „Crnogorsko *t*, *d* + *jat* > *ć, đ*“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 80.

⁸⁴ J. Vuković, *n. d.*, str. 44.

- *Ćetko, Ćetna, ćetonja, ćetulja, ćetarica, ćetas, ćetat, ćetić, išćetat, proćetat*;⁸⁵

crmníčkome:

- *ćevčica, ćedilo, ćedila, ćelokup, ćelokupan, ćelokupni, ćepkati, ćepanika, išćepka, proćepak, ćesar*;
- *ćetat, ćetale, proćetale, Ćetko, Ćetna*;⁸⁶

starocrnogorskim, srednjokatunskim i lješanskim govorima:

- *ćelina, ćelji, ćepak, ćenje (cijene), ćedilo, ćevčica*;
- *Ćetko, ćetas, ćetovi*;⁸⁷

govoru okoline Rijeke Crnojevića:

- *ćedilo, ćepanike, ćepovima*;
- *ćeta, ćetavat*;⁸⁸

5.2. U drugim govorima izuzetaka ima. Tako u govoru „istočne Hercegovine“ nalazimo:

- *ćedilo, ćediti, ćelivati, ćepanica, proćep, ćepkalo, ćepka, prećenjen, išćeliti, ćesar, ćelokup*;
- *ćetati, proćetati, Ćetko, Ćetna*.⁸⁹

Govoreći o ekavizmima Danilo Vušović navodi da su u tome govoru uopšteni oblici: *celivali* (uz *ćelivati*), *cesta* i *precenjivati* (uz *prećenjivati*).⁹⁰

5.3. Uskočki govor:

- *ćevnjak, ćedaljka, ćepak, ćepanica, ćedilo, ćelica, ćelokupan, bešćenje*,
- *ćetonja, ćetulja, proćetati, prećetati, ćeta*.⁹¹

U uskočkome govoru javlja se glagol *ćenuti se* u značenju „malo se osušiti, prosušiti se“. Autor pretpostavlja da je nastao od glagola *cjednuti se*, uz redukciju glasa *d*.

Izuzeci u tome govoru nalaze se u primjerima *ocjenjivatii* i *procjenjivati* i predstavljaju *inovaciju* i *import*.⁹²

⁸⁵ M. Stevanović, *n. d.*, str.36.

⁸⁶ B. Miletić, *n. d.*, str. 345.

⁸⁷ M. Pešikan, *n. d.*, str.110

⁸⁸ D. Petrović, *Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića*, str. 62.

⁸⁹ D. Vušović, *n. d.*, str. 15–16.

⁹⁰ Isto, str. 11.

⁹¹ M. Stanić, *n. d.*, str. 108, 142.

⁹² Isto, 108.

5.4. U govoru Pljevalja pored redovno jotovanih oblika:

- *ćedilo, ćepanica, proćetati, išćetati, ćetonja,*

autor izdvaja nejotovane *cjedaljka, ocjena*, dok do gubljenja sonanta *v* nije došlo u primjeru *cvjetovi*.⁹³

U govoru okoline Kolašina javljaju se:

- *ćepanica, ćepača, ćepi, ćepko, ćelina, učelosti, ćedilo, ćelica, ćev-njaci,*
- *Ćetko, Ćetković, ćeta, ćetati, ćetas, ćetalj.*

Izuzeci u govoru kolašinskoga kraja nalaze se samo u novounesenim riječima: *procjena, ocjena, procjenjivati*.⁹⁴

Rovački govor poznaje oblike:

- *ćepanica, ćedila, ćedilo,*
- *ćetala, proćeto si, Ćetko, ćetulja.*

U rovačkome govoru nema zabilježenih izuzetaka, no nalazimo auto-rovu (D. Petrović) konstataciju da nije zabilježio primjere: *ćediti, prećenjen, išćeliti* koji su poznati u govoru istočne Hercegovine.⁹⁵ Dakle, nije došlo do sažimanja grupe *ije* u *je*, pa samim tim nije došlo do jotacije.

U bjelopavličkome govoru pored jotovanih likova:

- *ćepanica, ćedilo,*
- *Ćetko, Ćetna, Ćetni do, proćetati, proćetala, proćetale, išćetale, išćetale,*

zabilježene su i unesene riječi *ocjena, cjenjkati se*, kao i ekavizam *cesta/testa* uz konstataciju da je češće u upotrebi riječ *džada*.⁹⁶

5.5. U bihorskome govoru pored jotovanih oblika:

- *ćedilo ćepanica ćetonja*,⁹⁷

uobičajeni su i ekavski oblici:

- *cedilo, cepanica*.⁹⁸

U govoru Mrkovića javljaju se samo ekavizmi:

⁹³ D. Ćupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, str. 87.

⁹⁴ M. Pižurica, *n. d.*, str. 90, 96.

⁹⁵ D. Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora“, str. 117.

⁹⁶ D. Ćupić, *Govor Bjelopavlića*, str.30.

⁹⁷ D. Barjaktarević, *n.d.*, str. 39.

⁹⁸ Isto, str. 47.

- *cvetat, cvetić, cvet, cedilo, cediti*.⁹⁹

5.6. Jekavska jotacija suglasnika *c* vrši se na cijelome crnogorskom području u ograničenome broju leksema. Iz popisa koji smo izložili za pojedine govore vidimo da su to uglavnom ove lekseme: *ćedilo, ćepanica, ćelokupan, ćepkati, ćesar*. Izuzeci se tiču riječi koje su se u crnogorskom jeziku ustalile u XX vijeku, kad je standardni jezik počeo dobijati sve veći značaj i uticaj: *ocjenjivati, procjenjivati, cjedaljka (ali ćedilo), ocjena, procjena* i sl. Ekavizam *celivati*, koji nalazimo već početkom prošloga vijeka, vjerovatno se uopštio pod uticajem crkve. Da ekavizam cesta predstavlja import, svjedoči činjenica što je ta riječ nepoznata u nekim crnogorskim govorima, ali i to što se i u govorima koji za nju znaju češće koristi riječ džada (takav slučaj imali smo i u prethodnome poglavlju, riječ tjeme ne poznaje bjelopavlički govor, i mjesto nje se koristi sintagma vrg glave). Iako vokal *e* u leksemu cesta vodi porijeklo od jata¹⁰⁰, u crnogorskim govorima nije zabilježen jekavski oblik. Kod Skoka nalazimo da jekavski oblik nide nije potvrđen, ali bilježi ga Asim Peco u govoru banjalučkih muslimana u jotovanome obliku: *ćesta, na ćestu*.¹⁰¹

Manje izuzetaka nalazimo kad je u pitanju uprošćavanje grupe *cvě*. Glagol *ćetati* (i od njega izvedeni glagoli) poznat je samo u tome obliku. Ne jotovanu leksemu *cvjetovi* zabilježio je Čupić u govoru Pljevalja. A jekavska jotacija, kao što smo videli, obuhvatila je i vlastite imenice: *Ćetko, Ćetković, Ćetna*.

6. Jekavska jotacija labijala

6.1. Jekavskom jotacijom usnenih suglasnika *p, b, m* i *v* dobijene su grupe *plj, blj, mlj* i *vlj*. Kad se objašnjava jekavska jotacija labijala, često se govori o umetnutom, tzv. epentetskom *l*. Asim Peco tvrdi da tu nema nikakvog epentetskog *l* već da je u pitanju *normalni proces objedinjavanja artikulacije dvaju različitih glasova pri čemu je j „posle p, b, m, v – palatalizovanog dakako – prešlo u l’, tj. u glas koji mu je po akustičkom utisku vrlo sličan“* (R. Bošković: *Osnovi uporedne gramatike, str. 95*).¹⁰²

6.2. Jekavska jotacija suglasnika *o* kojima je bilo riječi u prethodnim poglavljima izvršena je na cijelom crnogorskom jezičkom području, uz nekoliko izuzetaka koje smo naveli. Međutim, kada je u pitanju jotacija usnenih suglasnika *p, b, v* i *m*, situacija nije ni približno ista. Naime, jotaciju tih sugla-

⁹⁹ L. Vujović, *n. d.*, str. 117.

¹⁰⁰ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knjiga prva A–J*, JAZU, Zagreb, 1971, str. 259.

¹⁰¹ A. Peco, „Govor istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XIV, Beograd, 1964, str. 58.

¹⁰² A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 71.

snika ne poznaju svi crnogorski govori. U govorima u kojima je zastupljeno ono ipak nije dosljedno jer se uporedo javljaju nejotovane forme. One su neđe rjeđe, neđe češće, pa ćemo o tome dati detaljniji prikaz.

6.3. Jekavska jotacija labijala najzastupljenija je u uskočkome govoru. Iako su prisutne nejotovane forme, Milija Stanić navodi da je procenat jotovanih oblika veći od 84%. Taj se procenat smanjuje *usled prilika koje su zahvatile uskočki govor u poslednje vreme*¹⁰³.

U crmničkome govoru Branko Miletić navodi samo primjere s izvršenom jekavskom jotacijom usnenih suglasnika, no nalazimo konstataciju da se rjeđe javljaju i oblici sa neizvršenom jotacijom.¹⁰⁴

U tome govoru pored *mlje*, ponekad se čuje i *mnje*: *mnješina*, *mnjera*, *namnjera*, *mnjerim*, *umnjet* i sl.¹⁰⁵

U istočnocrnogorskim govorima jekavska jotacija labijala javlja se na cijeloj teritoriji, no ipak nije uopštena kod svih predstavnika. Razlog za to Stevanović nalazi u tome što se *na izgovor grupa bj, pj, vj i mj nije teško navići i svi koji su imali prilike da se nauče književnom izgovoru, bilo iz knjiga ili na koji drugi način, oni su ga prihvatili*¹⁰⁶. Autor ističe da su u Kućima, Bratonožićima i jugozapadnim Vasojevićima *češći primeri bez vršenja ikakvog procesa u grupi usneni suglasnik + j*¹⁰⁷. Međutim, Drago Ćupić, pozivajući se na tu Stevanovićevu tvrdnju i na svoje bilješke, izvodi zaključak da su u tim oblastima jotovani primjeri u apsolutnoj prevazi (sic!).¹⁰⁸

6.4. U bjelopavličkome govoru u upotrebi su i jotovani i nejotovani oblici. Jotovani oblici karakteristični su za govor starijih osoba.¹⁰⁹

U govoru okoline Kolašina jotacija labijala je dosljedna u infinitivnim oblicima glagola: *trpljeti*, *kipljeti* i sl. dok se u ostalim kategorijama uporedo javljaju jotovane i nejotovane forme.¹¹⁰

Slično je i u pivsko-drobnjačkome govoru. Uopšteni su infinitivni oblici tipa: *dospljeti*, *trpljeti*, *življjeti*, *umljeti*. Uporedo se čuju oblici: *pljesma* i

¹⁰³M. Stanić, *n. d.*, str. 110.

¹⁰⁴B. Miletić, *n. d.*, str. 344–346.

¹⁰⁵B. Miletić, *n. d.*, str. 344.

¹⁰⁶M. Stevanović, *n. d.*, str. 37.

¹⁰⁷Isto.

¹⁰⁸D. Ćupić, *Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore*, Beograd, 1981, str. 58.

¹⁰⁹D. Ćupić, „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977, str. 55–57.

¹¹⁰M. Pižurica, *n. d.*, str. 96–98.

pjesma, pljene i pjene, pljevati i pjevati, dok su rjeđi: *mljesec, mljeriti, vljera, vljetar*.¹¹¹

U govoru „istočne Hercegovine“ uz jotovane nalazimo i oblike u kojima je proces jotacije izostao.¹¹²

Jotacija labijala djelimično je obuhvatila i starocrnogorske, srednjokatunske i lješanske govore, a najdosljednije je kod starijega stanovništva.¹¹³

6.5. U govoru Pljevalja nejotovani oblici nešto su češći od jotovanih.¹¹⁴ Isto je u rovačkome govoru, što, po mišljenju Dragoljuba Petrovića, predstavlja razlikovnu crtu između toga i istočnohercegovačkog govora.¹¹⁵

6.6. U bihorskome govoru, kao što je bio slučaj u prethodnim poglavljima, jekavska jotacija u vezi je s konfesionalnom strukturom stanovništva. U govoru stanovništva islamske vjeroispovijesti jotacija labijala je nepoznata, dok se kod pravoslavnih doseljenika čuju oblici: *pljesma, bljeleg, vljera, mljesto* i sl.¹¹⁶

6.7. U govoru Mrkovića jekavska jotacija usnenih suglasnika uglavnom se ne vrši, nalazimo samo primjer *razgbljenu se*.¹¹⁷

6.8. U izloženom pregledu iz dijalektološke literature primjetno je da nema govora u kojima je jotacija usnenih suglasnika dosljedno sprovedena. Ustaljeno je mišljenje da je proces jotacije zaustavljen uticajem standardnoga jezika.

7. Jekavska jotacija u savremenim opisima

7.1. Većina crnogorskih govora opisana je u 20. vijeku, od 1927. godine do kraja osamdesetih godina. Početak 21. vijeka donosi nove opise crnogorskih govora. Objavljene su monografije *Govor Paštrovića*¹¹⁸ i *Govor podgoričkih muslimana*¹¹⁹. Opisan je govor selā Lepenac kod Mojkovca i Ravna

¹¹¹ J. Vuković, *n. d.*, str. 47.

¹¹² D. Vušović, *n. d.*, str. 25.

¹¹³ M. Pešikan, *n. d.*, str. 108.

¹¹⁴ D. Čupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, CANU, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knjiga 8, Titograd, 1988, str. 87.

¹¹⁵ D. Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora“, str. 172.

¹¹⁶ D. Barjaktarević, *n. d.*, str. 47.

¹¹⁷ L. Vuković, *n. d.*, str. 198–199.

¹¹⁸ M. Jovanović, *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, 2005.

¹¹⁹ A. Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2007.

Rijeka kod Bijeloga Polja¹²⁰, kao i fonetski i akcenatski sistem govora sela Gornje Zete¹²¹. Kakva je situacija u njima u vezi s jekavskom jotacijom, videćemo u pregledu koji slijedi.

7.2. Suglasnici *l* i *n* dosljedno su jotovani:

u paštrovskome govoru:

- *ožednjeli, učinjeli, prenježan, zatrudnjela, ljeto, ljepšija, voljela, ljetovanje, najljepše, ljepota, ljetos, koljeno*;¹²²

u crnogorskim jekavsko-ikavskim govorima, kakav je govor podgoričkih muslimana:

- *ljepči, ljeto, njegovat, čenjet*;¹²³

u govoru sela Gornje Zete:

- *ljepšija, ljetos, ljeta, najljepše, ljetuju, ljepote, ljepči, prenježno, nježnije, zatrudnjela, ožednjeo, učinjeli, ogladnjeli, ucrnjela*.¹²⁴

7.2.1. U govoru selā Lepenac i Ravna Rijeka suglasnici *l* i *n* takođe su jotovani:

- *ljeto, ljeb, ljeskovina, ljetovanje, proljetos, ljepota, koljeno, crvenjeo, zarumenjeo, ožednjeo, učinjeli, učinjeno; s tim što je u Ravnoj Rijeci jednom zabilježen i ekavski oblik proletos*.

7.3. Suglasnici *s* i *z* dosljedno su jotovani:

u govoru sela Gornje Zete:

- *šedu, šeme, šedjet, šednik, prešednik, ušedelica, šever, šetan,, šeća, gušenicu, starošedioci, zapošeli, sušedni, ošeća, predošećaj; izede, izes, izedi;*
- *kišelili, kišelu*;¹²⁵

u govoru podgoričkih muslimana:

¹²⁰ Danijela Ristić, *Govor sela Lepenac (Mojkovac) i Ravna Rijeka (Bijelo Polje)*, Nikšić, maj 2009, magistarski rad – rukopis, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nikšiću.

¹²¹ Jelena Bašanović, *Govor sela Gornje Zete*, Nikšić, mart 2009, magistarski rad – rukopis, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nikšiću.

¹²² M. Jovanović, *nav. djelo*, str. 226.

¹²³ A. Čirgić, *nav. djelo*, str. 60, 92.

¹²⁴ J. Bašanović, *nav. djelo*, str. 136.

¹²⁵ J. Bašanović, *nav. djelo*, str. 136–137.

- *šever, šenka, šetim, podšetim, šen, šetan, šeme, šednik, šekira, šekirancija, šeča, prošenjat, ušedelica, sedište, gušenica, šedok, šedočiti; izes, izede;*
- *kišeljina*
- *šedok, šedočiti*.¹²⁶

u govoru Lepenca i Ravne Rijeke:

- *šedeli, šedi, prešednik, starošedioci, šekiru, šećanju, ševerac, šeme; izelica, izede, izes, izeli;*
- *šedočio, šedok, pošedočiti*¹²⁷.

7.3.1. U paštrovskome govoru, pored jotovanih oblika:

- *šedeli, šedi, še(di), šednuo, šenuo, prešednik, prešednik, sede, sedimo, sednica, zašeda, sednuti, šedela, šednik, ušeke, šekli, šeču, šečeš, prešečen, šekira, prešečeno, pošekla se, šekirica, šećan, šečaš, ošećan, šeča, šetit, predošećanje, pošecujemo, ševernu, šeme, šemena, gušenica, izedi, izelica, izela, izede, izelica / iđes, iđeli;*
- *kišelo;*
- *šedok, šedočili, pošedočiti*.¹²⁸

nalazimo i izuzetke: *sjednik, zaposjedni, zaposjeli, starosjedioci, susjedu, besjednika, posjekli, zasječeno, presjekli, osjeko, sjećamo, sjećan, sjećam, sjetijo, sjećanje, osjetiti, sjever*; i autorovu konstataciju da *proces jekavskog jotovanja u sekvenci sje < kratko ě nije izveden do kraja – pored običnijih jotovanih formi u upotrebi su i nejotovane*¹²⁹. Iz te konstatacije Miodraga Jovanovića možemo zaključiti da se u govoru Paštrovića djelimično čuva starije (regresivno) stanje, što je u suprotnosti s onim što nalazimo u izvještaju o tome govoru iz 1939. godine da *sugl. s sa j od ě daje redovno ś*¹³⁰. Taj podatak otvara dvije pretpostavke: da je u govoru Paštrovića u 21. vijeku došlo do dejotizacije jotovanih oblika ili da je detaljni opis toga govora otkrio prisustvo regresivnih oblika.

7.4. Suglasnike *t* i *d* nalazimo u jotovanome obliku

u govoru podgoričkih muslimana:

- *ćerat, počera, išćerat, lječet;*

¹²⁶ A. Čirgić, *nav. djelo*, str. 49, 86.

¹²⁷ D. Ristić, *nav. djelo*, str. 57.

¹²⁸ M. Jovanović, *nav. djelo*, str. 228–230.

¹²⁹ Isto, str. 228.

¹³⁰ R. Aleksić, „Izvještaj o govoru Paštrovića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sveska VI, Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1939, str. 19.

- *deca, ođečila, devojka, uđenut, dedovi, videt, sedeo, detelina, stidet, neđelja, ponedeljnik, đe, nigđe, negđe, ovđe, ovođenaskе, ovođen;*¹³¹

u govoru sela Gornje Zete:

- *čeramo, vrćeli, zalećela, požućela, doćerali;*
- *videla, deca, niđe, svidet, postidela, neđelju, đever, devojka, ušteđela, poluđela;*¹³²

u govoru Lepenca i Ravne Rijeke:

- *poćerat, lećet, vrćet, užućelo;*
- *đevojka, ded, neđelja, ođe, niđe, izblijeđela, posijedela, deteline, ođenut, ponedeljnik, svidelo.*¹³³

7.4.1. U paštrovskome govoru nema izuzetaka kad je u pitanju suglasnik *t*:

- *vrćeli, poćerali, poćerati, ćera, Sućesku, išćera, požućela, ćerali, zalećeli, doćerali, Koščela, Šćepan, požućeli, šćela, ćela;*

no, kad je u pitanju suglasnik *d*, pored jotovanih oblika:

- *Skočiđevojka, dece, ded, detiće, poluđela, šedeli, neđelje, đever, đevojčica, đečji dom, prađedovi, Neđeljko, poneđenik, detelinu, usmrđela, izblijeđela, šteđeli, đedovina, zastiđela, đe, niđe, iđe, svuđe, ovđe, onđe, međed.*¹³⁴

nalazimo glagol *vidjeti*, koji se češće javlja u nejotovanoj formi. Osim pomenutoga glagola *sporadično se neizmijenjena skupina dj izgovori i u leksemi djeca, a jednom smo je čuli u svidjeti se.*¹³⁵

7.5. Jekavka jotacija suglasnika *c* ograničena je na određene lekseme koji su samo u jotovanome obliku prisutni u:

govoru sela Gornje Zete:

- *ćedilo, ćepanicu,*
- *ćetat;*¹³⁶

govoru podgoričkih muslimana:

¹³¹ A. Čirgić, *n. d.*, str. 27, 30, 59, 73, 92, 121.

¹³² J. Bašanović, *n. d.*, str. 136.

¹³³ D. Ristić, *n. d.*, str. 56.

¹³⁴ M. Jovanović, *n. d.*, str. 163, 226–228.

¹³⁵ Isto, str. 227.

¹³⁶ J. Bašanović, *n. d.*, str. 137.

- *ćedilo*:¹³⁷

paštrovskome govoru:

- *ćedilo, ćepanica,*
- *proćetaju, ćetaju*:¹³⁸

govoru Lepenca i Ravne Rijeke:

- *ćepanicu, ćedilo, ćedaljka;*
- *proćetat*.¹³⁹

7.6. Kad je je jotacija suglasnika *l, n, s, z, t, d* i *c* u pitanju, videli smo da je ono izvršeno kao i u govorima koji su opisani u 20. vijeku. Izuzeci su zabilježeni kod suglasnika *s* samo u govoru Paštrovića, no i onde su u upotrebi jotovani oblici. U novijim monografijama ne nalazimo izdvojene oblike: *tjeme, tjelesni, tješnji, djelovi, odjeljenje, zdjela*, koji su ranije tretirani kao izuzeci, no nesumnjivo je da se i u tim govorima javljaju samo u tome obliku. U govoru sela Gornje Zete prisutni su ekavizmi: *celivati, zenica, leb, nevesta, cesta*.¹⁴⁰ Ekavizmi u kratkim slogovima, kako pretpostavlja Luka Vujović, dospjeli su *sa istoka i jugoistoka u vrijeme burnih događaja kojima je bila izložena Zeta sa Skadrom i barskim primorjem(...)*.¹⁴¹ Vokal *e* mjesto sekvence *je* na mjestu *jata* javlja se, uporedo s jekavskim oblicima, i u govoru Ravne Rijeke: *smena, mesto, ovde*.¹⁴² U pitanju je uticaj bjelopoljskoga govora, a ranije smo pokazali da je ekavski refleks *jata* u kratkim slogovima karakterističan za govor muslimanskoga stanovništva bihorskoga kraja. Ipak, prilog za mjesto *ovde* ne možemo tretirati kao ekavizam jer je dio koji se dodaje zamjeničkoj osnovi *ov-* po porijeklu stara partikula *de* (t. 4.5).

Što se tiče jekavske jotacije labijala u govorima koji su opisani u 21. vijeku, situacija je nešto drugačija. Naime, ta izmjena je u potpunosti nepoznata paštrovskome govoru. U izvještaju o govoru Paštrovića iz 1939. Aleksić navodi nekoliko primjera, no novija istraživanja pokazuju da je ta promjena iščezla¹⁴³. U govoru podgoričkih muslimana jotaciju labijala dosljedno vrši najstarije stanovništvo. Međutim, *kod mlađega naraštaja pomenuti oblici su potpuno iščezli, a kod srednje generacije javljaju se naporedo sa češćim ne-*

¹³⁷ A. Čirgić, *n. d.*, str. 92.

¹³⁸ M. Jovanović, *n. d.*, str. 230.

¹³⁹ D. Ristić, *n. d.*, str. 57.

¹⁴⁰ J. Bašanović, *n. d.*, str. 108.

¹⁴¹ L. Vujović, „Da li je postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 5.

¹⁴² D. Ristić, *n. d.*, str. 29.

¹⁴³ M. Jovanović, *n. d.*, str. 230.

jotizovanijem oblicima.¹⁴⁴ U govoru Lepenca i Ravne Rijeke, kao i u govoru sela Gornje Zete, ta promjena poznata je starijim govornim predstavnicima, dok mlađe generacije koriste nejotovane oblike.

8. Zaključak

Cilj ovoga rada bio je da ustanovi dosljednost vršenja i teritorijalnu rasprostranjenost jekavske jotacije u crnogorskim govorima i da tu dijalekatsku osobinu djelimično osvijetli i iz sinhronne perspektive.

Jekavska jotacija suglasnika *l* i *n* izvršena je bez izuzetka u većini crnogorskih govora. Dubletni oblici prisutni su u dva crnogorska govora (Mrkovići i Bihor), koji djelimično mjesto sekvenice *je* u kratkim slogovima imaju *e*. Na dosljednu jotaciju tih suglasnika svakako je uticala i standardnojezička norma, koja ih je tretirala kao normativne.

Kad je u pitanju jekavska jotacija suglasnika *s* i *z* na crnogorskome govornom području, nema govora u kojima su prisutne isključivo nejotovane forme. Onđe će su zabilježene (u primorskome pojasu), javljaju se uporedo s jotovanim oblicima. Fonem *ž* manje je frekventan od fonema *ś*, ali je njegovo postojanje registrovano na cijeloj teritoriji.

Jekavska jotacija suglasnika *t* i *d* izvršena je na cijelom crnogorskome govornom području. Izuzeci koji se javljaju ograničeni su na određene leksičke jedinice, kao što su: *tjeme*, *tjelesni*, *tješnji*, *djelovi*, *odjelenje*, *zdjela* i *sve* su one, kako smatraju autori opisanih govora, unesene iz tzv. književnog jezika. Dejotizaciju su pretrpjeli leksemi: *đelo*, *češiti*, *českoba*. U opisima govora iz 21. vijeka jotacija tih suglasnika veoma je zastupljena.

Jekavska jotacija suglasnika *c* vrši se na cijelome crnogorskom području u ograničenome broju leksema: *ćedilo*, *ćepanica*, *ćelokupan*, *ćepkati*, *ćelina*, *ćesar*, *ćetati*. Izuzeci postoje u svim govorima. Riječi poput *ocjenjivati*, *procjenjivati*, *cjedaljka*, *ocjena*, *procjena* javljaju se samo u nejotovanome obliku. Uopšteni ekavizmi su *cesta* i *celivati*. Jotovane oblike u govorima opisanim u 21. vijeku nalazimo u leksemama: *ćedilo*, *ćepanica*, *ćetati*.

Jekavska jotacija labijala u crnogorskim govorima nedosljedno je sprovedena u govorima koji su opisani u 20. vijeku. U govorima u kojima je najdosljednije izvršeno u upotrebi su bili i nejotovani oblici. Opisi govora iz 21. vijeka pokazuju da ta pojava, ukoliko nije potpuno iščezla, kao u govoru Paštrovića, karakteriše govor najstarijih predstavnika i na putu je da nestane.

U gotovo svim crnogorskim govorima prisutni su leksički ekavizmi, kao što su: *cesta*, *celivati*, *zenica*, *nevesta*. U govoru Mrkojevića i Bihora po-

¹⁴⁴ A. Čirgić, *n. d.*, str. 93.

red jekavskih oblika javljaju se i ekavski. U govoru Mrkojevića ekavica je sekundarna pojava, u dugim slogovima nastala je kao rezultat sažimanja *ije* u *e*, u kratkim slogovima skoro redovno imamo *je* i izvršenu jekavsku jotaciju. U bihorskome govoru, kako tvrdi Barjaktarević, ekavski refleks kratkoga *jata* karakteriše govor muslimanskoga stanovništva. Jekavski oblici, a samim tim i jekavska jotacija, javljaju se kod pravoslavaca.

Na osnovu korišćene građe i literature može se zaključiti da je jekavska jotacija glasovna pojava karakteristična za cio crnogorski prostor. Međutim, ne može se reći da je jekavska jotacija pojava koja je dosljedno izvršena u današnjem crnogorskom jeziku.

Govoreći o klasifikaciji crnogorskih govora Adnan Čirgić argumentovano je osporio dosadašnje podjele po kojima na crnogorskome području postoje dva strogo polarizovana dijalekta, i zaključio da se o zasebnim dijalektima ne može govoriti.¹⁴⁵ To potvrđuje i Nikčeviću tezu o naddijalekatskome (koine) tipu crnogorskih govora. Prema podjeli crnogorskih govora na tri sloja: opšteštokavski, opšternogorski i crnogorski mikrostrukturni sloj, možemo reći da jekavska jotacija suglasnika *l, n, s, z, t, d* i *c* ide u opšternogorski sloj, a jekavska jotacija labijala u crnogorski mikrostrukturni sloj.

Nekoliko puta smo pomenuli da jekavska jotacija nije bila dio standardnoga srpskog/srpskohrvatskog jezika koji je važio u Crnoj Gori. Poznato je da je Vuk Karadžić koristio oblike *čerati, djevojka*, no 1839. godine zamijenio ih je regresivnim oblicima *tjerati, djevojka* i sl. O tome Danilo Vušović kaže: *Kratko jat kada se već nije osećalo kao diftong, izvršilo je najnovije jotovanje. Vuk je u Dubrovniku, našao neizvršeno to jotovanje (iako ne uvek) i taj je izgovor uveo kao književni; zašto je on to učinio i čime se sve rukovodio, ovde o tome neću govoriti, ali je jedno tačno da naročitu blagozvučnost, svežinu i mekoću južnom narječju daju baš oni glasovi koje pravopis odbacuje (up. đede i gdjegdje i sl.). Setimo se samo ovde da blagozvučnost talijanskog jezika čine takvi i slični glasovi.*¹⁴⁶ A zašto je to Vuk učinio i zašto je azbuka ostala bez suglasnika *š* i *ž* objašnjava Čirgić: *Ti glasovi koji su u crnogorskome jeziku bili opšteprisutni, van crnogorske jezičke teritorije imali su status dijalektizama i zbog toga se, kao takvi, nijesu mogli naći u zajedničkome književnom jeziku koji je počivao na Vukovoj teoriji o svim štokavcima kao Srbima.*¹⁴⁷

Iako su posljedice koje je na crnogorski jezik ostavila jezička politika 20. vijeka velike, rezultati jekavske jotacije suglasnika *l, n, s, z, t, d* i *c* osta-

¹⁴⁵ A. Čirgić, „O klasifikaciji crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. II, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 109-127.

¹⁴⁶ D. Vušović, *n.d.*, str. 11.

¹⁴⁷ A. Čirgić, „Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji“, *Matica*, god. IX, broj 34/35, Matica crnogorska, Cetinje Podgorica, 2008, str. 18.

li su imuni na sve zabrane jer *svako odvajanje jezika od života predstavlja ispražnjenje jezika, njegovo pretvaranje u šuplji glas, nasilno razdvajanje, čerečenje jedne organske cjeline*.¹⁴⁸

7.5. S osvrtnom na riječi Dalibora Brozovića da *postoji neka neulovljiva impresionistička linija koja nam pomaže da čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca*¹⁴⁹, mogli bismo zaključiti da jedan dio te *neulovljive impresionističke linije* zasigurno pripada rezultatima jekavske jotacije suglasnika *l, n, s, z, t, d i c*.

Primarna literatura

- Aleksić, Radomir. – „Izvještaj o ispitivanju govora krtolskog, muljanskog i grbaljskog“, *Glasnik SAN*, knj. V, sv. 2, Beograd, 1953, str. 333-337.
- Aleksić, Radomir. – „Izvještaj o govoru Paštrovića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sveska VI, Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1939, str. 17–19.
- Barjaktarević, Danilo. – „Bihorski govor I“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, knj. III, Univerzitet u Beogradu, Priština, 1966.
- Bašanović, Jelena. – *Govor sela Gornje Zete*, Nikšić, mart 2009, magistarski rad – rukopis, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nikšiću.
- Čirgić, Adnan. – *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2007.
- Ćupić, Drago. – „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977.
- Ćupić, Drago. – *Osnovne osobine govora Pljevalja*, CANU, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knjiga 8, Titograd, 1988, str. 89-107.
- *Fonoliški opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 223–253.
- Jovanović, Miodrag V. – *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, 2005.
- Miletić, Branko. – „Crnmički govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. IX, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940.
- Petrović, Dragoljub. – „Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 59–66.

¹⁴⁸M. Stanić, *n.d.*, str. 23.

¹⁴⁹D. Brozović, *Prilozi u diskusiji*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 60.

- Petrović, Dragoljub. – „Glasovni sistem rovačkog govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* VIII, Matica srpska, Novi Sad, 1965, str. 157–184.
- Pešikan, Mitar. – „Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XV, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1965.
- Pižurica, Mato. – *Govor okoline Kolašina*, CANU, Posebna izdanja, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 2, Titograd, 1981.
- Ristić, Danijela. – *Govor sela Lepenac (Mojkovac) i Ravna Rijeka (Bijelo Polje)*, Nikšić, maj 2009, magistarski rad – rukopis, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nikšiću.
- Stanić, Milija. – „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1974.
- Stevanović, Mihailo. – „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933–1934.
- Vuković, Jovan L. – „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Beograd, 1940.
- Vujović, Luka. – „Mrkovički dijalekat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1969.
- Vušović, Danilo. – „Dijalekat Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

Sekundarna literatura

- Belić, Aleksandar. – *Osnovi istorije srpskohrvatskoga jezika I, Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1977
- Bošković, Radoslav i Malecki, Mječislav. – „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, Podgorica, 2002, str. 5–13.
- Bošković, Radoslav. – *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika, Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1977
- Čirgić, Adnan. – „Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji“, *Matica*, god. IX, broj 34/35, Matica crnogorska, Cetinje Podgorica, 2008, str. 13–60.
- Čirgić, Adnan. – „Oklasifikaciji crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. II, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 109–127.
- Ćupić, Drago. – „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 97–128.

- Ćupić, Drago. – „Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, MSC, Beograd – Novi Sad – Tršić, 13–18. IX 1977, Beograd 1981.
- Hamm, Josip. – „Crnogorsko *t, d + jat > ć, đ*“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 79–82.
- Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod u štokavsko narječje)*, Štamparsko preduzeće „Kosta Šokica“, Novi Sad, 1956.
- Jovanović, Miodrag. – *Dijalektologija*, Skripta za studente Studijskog programa za srpski jezik i književnost, Nikšić, 2005.
- Mladenović, Aleksandar. – „Elementi istorije srpskog jezika“, *Opšta enciklopedija Larousse*, Tom I, Vuk Karadžić – Interexport, Beograd, 1971.
- Mladenović, Aleksandar. – „Javljanje jekavskog, tzv. najnovijeg jotovanja u nekim našim spomenicima“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. VII, Matica srpska, Novi Sad, 1964, str. 158–159.
- Nikčević, Milorad. – *Fonemi š, ž, 3, ć, đ u crnogorskom standardnom jeziku*, Zbornik sa naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 107-122.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, tom I, Matica crnogorska, Cetinje, 1993.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997.
- Nikčević, Vojislav P. – *Praizvor, prtotip i praiskon izgovora slovjenskog jata – ě*, Zbornik četrtre međnarodne koference *Evropski stroselci*, Ljubljana, 2006. godine, str. 205-224
- Peco, Asim. – *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.
- Pešikan, Mitar. – „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXII/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979, str. 149–169.
- Pulević, Vukić. – „Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. I, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 75.
- Radulović, Zorica. – *Nova teorija o jatu*, Omladinski pokret, god 45, br. 163-164, 1987, str. 37.
- Rešetar, Milan. – *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.

- Skok, Petar. – *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knjiga prva A-J*, JAZU, Zagreb, 1971.
- Vujović, Luka. – „Da li je postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 1–6.
- Vujović, Luka. – „Crnogorski govori“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna–Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, 1956, str. 494–495.
- Vuković, Jovan. – *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio, Uvod i fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.

Sanja ORLANDIĆ

IEKAVIAN IOTATION IN MONTENEGRIN SPEECHES

Iekavian iotation is present, more or less, in all iekavian speeches. The territory covered by Montenegrin speeches is almost exclusively iekavian. Therefore, this paper aims to establish, on the basis of past studies of Montenegrin speeches, the territorial distribution of this vowel shift, as well as the consistency of its realization in the Montenegrin language area.

Key words: *iekavian iotation, Montenegrin speeches*